

KISEBBSÉGI MAGYARSÁG –

Nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városon és falun

(Az MTA Kisebbségkutató Intézet 2001. május 30–31-i
konferenciája)

SZERKESZTŐ: A. GERGELY ANDRÁS

Szarka László

Kisebbségi léthelyzetek térben és időben

Tér és identitás

Az etnikai folyamatokkal, kisebbségi közösségekkel, identitásjelenségekkel foglalkozó kutatók számára a Terepen szerzett elsődleges élmény a tér és a közösség egymástól elválaszthatatlan összefonódása. Mi minden tartozhat ebbe a tárgykörbe? A helyi kötődések, a helyi sajátosságok, a lokális nyelvhasználati gyakorlat, kommunikációs, társasági minták, a lokálpatriotizmus, a helyi szolidaritás. S természetesen mindaz a „lokális tudás”, amely a települési vagy éppen kistérségi közösség szellemiségét kifejezi, jól-rosszul akár programba is önti. Akad rá példa, hogy az ilyen programokból ideológiai képletekbe sűrítve etnikai, regionális vagy éppen etnoregionális mozgalmak is elindulhatnak.

Míndezek, és a terepen ezerszámra regisztrálható fizikai részlet, kulissza, s természetesen az interjúkból a megfigyelések során megragadható érzelmi ragaszkodás jelei, a szimbolikus és hatalmi térmegjelölés technikái arra figyelmeztetik a „kiszálló kutatót” vagy helyben élő, résztvevő megfigyelőt, hogy az etnikailag is értelmezhető térben folyamatosan újratermelődő, változó identitás-szerkezetek, tehát a közösségi tér és a csoport önazonossága olyan egységet alkot, ahol az elválasztó vonalak nem mindig az etnikai hovatarozás – egyébként is gyorsan változó és elmosódó – karaktere mentén hózódnak. S ennek megfelelően a választásokban is sok egyéb szempont, érdek, érv, motiváció játszik közre, ami a helyi közösségeken belül az interetnikus tradíciókat viszonylagos tartósságuk ellenére folyamatosan átrendezi és felülírja.

A továbbiakban néhány demográfiai adatsorral szeretném érzékeltetni a rurális és urbanus környezetben élő kisebbségi magyarság léthelyzeteiben kimutatható különbségeket. A tíz évvel ezelőtti hivatalos népszámlálási adatok 2,7 milliónyi szomszéd országai magyarságának közel hatvan százaléka az 1410 magyar többségű településen élt. Ezen a tetszetős adaton belül azonban azt is jelezni kell, hogy Erdélyben mindössze 18, Szlovákiában 13, Vajdaságban 9, Kárpátalján pedig mindössze két városban, azaz összesen 42 városban van helyi magyar többség a határon túli kárpát-medencei 344 város közül. Hacsak a helyi magyar többséggel rendelkező településeket nézzük, már itt jelentős regionális különbségeket láthatunk a többségi és a kisebbségi településszerkezeti sajátosságok között.

A helyben is kisebbségben élő magyar közösségek, illetve személyek száma folyamatosan növekszik, ami egyrészt szorosan összefügg a közepes- és nagyvárosokban megállíthatatlannak tűnő etnikai, nyelvi térvesztéssel (a kivételt itt a székelyföldi és a csallóközi, bodroglózi kis és közepes városok jelenthetik), másrészt az etnikai kontaktus-zónákban és az egyre nagyobb területre kiterjedő szórványvidékeken a falusi települések magyar népességaránya is jelentősen csökkent az elmúlt évtizedekben.

Rendkívül erőteljes változások elindítójává vált a kelet-közép-európai cigány népcsoportok erőteljes demográfiai fejlődése és immár több száz kárpát-medencei településen megfigyelhető szegregálódása.

A hét kisebbségi magyar közösség települései az adott országos, illetve regionális települési, regionális fejlesztési és közigazgatási politika eddigi jórészt passzív elszenvedőiként igen csekély mértékben tudtak érdemi, s kedvező változásokat elindítani, kezdeményezni a településfejlesztési, regionális politikában. A vajdasági városi, nagyközségi népesség magas aránya (72,9%) ilyen körülmények között éppúgy lehet komoly fejlesztési

problémák forrása, mint a hetven százalékot meghaladó mértékben 1000 főnél kisebb településeken élő szlovéniai, Mura-vidéki magyarok szembevető aprófalvas szerkezete.

A térbeli elhelyezkedésnek az egyéni és a csoportos etnikai identitásra befolyást gyakorló, statisztikailag is megfogható szociológiai adottságai közül említsük meg még a magyar kisebbségek vallásossági mutatóit. A régió nagyfokú ateizálódását jelző számokkal ellentétesen, a kisebbségi magyarság soraiban tíz évvel ezelőtt csupán 5,6% volt az ateisták átlaga (Erdélyben: 0,3%, Szlovákiában viszont a magyarok 19,5%-a vallotta magát ateistának).

A kisebbségi magyar nemzeti, etnikai közösségek, az őket alkotó helyi kisközösségek, családok, egyének térhez kötődő identitáselemeiben általában azok a motívumok dominálnak, amelyeket a kisebbségi magyar elit – az országos vagy a helyi, az egyházi vagy a politikai – az adott pillanatban mint különösen fontosat, jelentőset megjelenít, felkínál, ünneplésre vagy éppen megvédésre alkalmasnak, méltónak mond. Ezek közt mindenképpen az adott falu, város, régió magyar történeti emlékei, a vidék jeles személyiségeinek szobrai, sírjai, múzeumai, emlékhelyei a leggyakoribb térbeli identitástermelő tényezők. Ezek általában különösebb értelmiségi ráhatás nélkül is működnek, kivált, ha bekerülnek – s az elmúlt évtizedben jórészt bekerültek – a helyi magyar oktatási intézmény lokális nevelési programjaiba.

A tér és a nemzeti-etnikai identitás közötti legfontosabb kapcsot természetesen a magyar nyelvhasználat jelenti. A helyi magyar nyelv, a kétnyelvű kisebbségi magyarság egymástól és magyarországi köznyelvtől egyaránt jól megkülönböztethető kontaktusváltozatai mellett az ünnepi pillanatokban a nem kétnyelvű magyarországi szónokok „anyaországi akcentusa”, a helyi kétnyelvűségen belül a magyar beszélők közötti egyenlőség, a hivatalos alkalmakhoz kötődő sajátos, törvényileg előírt nehézkes kétnyelvűség mind a tér–identitás összefüggésrendszer nyelvi megjelenítési eszközei.

A helyi hagyománynak a kisebbségi magyar világban nyilvánvalóan mindenütt megvan a maga interetnikus, etnikumközi vonatkozásrendszere is: hiszen a nemzeti vagy nemzeti-egyházi ünnepek, rítusok, megemlékezések, programok óhatatlanul az adott állam többségi társadalmát, helyben pedig az esetek nagy részében a nem magyar kisebbségi közösséget is állásfoglalásra sarkallják, s ez megint csak (az esetek nagy részében) a tüntető vagy passzív távolmaradás magatartását jelenti.

Ez is azt mutatja, hogy a kisebbségi magyar identitásnak igen fontos térbeli elemei az etnikai, kulturális határok rögzítését, megvédését vagy éppen visszahódítását célzó helyi szimbolikus térfoglalási rendezvények, programok, hagyományok.

Az elmúlt tíz év kétségkívül hatalmas méretű társadalmi változásai mögött a felemás, de ugyancsak igen radikális gazdasági változások is megjelennek: az államilag szervezett gazdasági élet valamennyi szegmense, így a termelés, a munkaerőpiac, az értékesítés, kereskedelem, a beruházás és felhalmozás jórészt kikerült az állam felügyelete alól. A jóvátétel, a reprivatizáció és privatizáció, a vadprivatizáció, a csődeljárások, a nagyipari méreteket öltő kiárusítás és tudatos szétzüllesztés mellett a pozitív folyamatok is kibontakoznak: a családi és kisüzemi magánvállalkozások, a települési és kisközösségi szintű vagyongazdálkodás, a regionális gondolkodás és fejlesztési elképzelések stb.

Mindezek a változások felgyorsítják a kisebbségi magyar társadalmakban is a generációváltási folyamatokat, a belső és külső migrációt.

A szocialista típusú urbanizáció hamarabb kifulladt, mint maga a kelet-európai szocializmus, a radikális szisztematizálási, falurendezési tervekre szerencsére csak kis részben kerülhetett sor, de a kelet-közép-európai falvak nagy többsége megmaradt az urbanizáltságnak igen alacsony, nyugat-európai viszonylatban harminc-nyegen évvel ezelőtti fo-

kán. A városi szerkezeteket pedig nagyon sok helyen megélhetetlenné tette, hogy belakhatatlan falanszter-telepekkel idegenítették el a helyi tradícióktól, közösségi igényektől. Mindezek az általános kelet-közép-európai előzmények a következő évtized valószínűsíthető konszolidációs, szanációs térségi, urbanizációs, lokális, regionális fejlesztés programjaiban is megjelennek. Mielőtt eltűnnének a blokkvárosok szuzai díszletei, feltétlenül érdemesnek látszik a szocialista urbanizáció identitásépítő, identitásromboló folyamataira fókuszáló leletmentéseket, adatfelvételeket elvégeznünk.

Kutatási keretek

Végül szeretném megindokolni, miért választottuk az Intézet első konferenciájának témájául a kisebbségek térbeli elhelyezkedésének, a városi és falusi környezet sajátosságainak vizsgálatát. Ennek kapcsán néhány mondat erejéig essék szó az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetében folyó munkáról, annak szervezeti és tartalmi sajátosságairól. Az Intézet az 1998–2000. évek műhelymunkája során kialakított interdiszciplináris keretintézeti modell továbbfejlesztésével megkülönböztetett fontosságot tulajdonít azoknak a kutatásoknak, amelyek a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok közösségi identitására, önszerveződési folyamataira, az ezekkel összefüggő társadalmi, térségi, kulturális, nyelvi, politikai jelenségek vizsgálatára irányulnak. A kisebbségi és diaszpóra-helyzetben élő magyarok körében végzett kutatásainkban a többi érdekelt akadémiai, egyetemi és alapítványi és más társadalomtudományi kutatóhellyel együtt arra törekszünk, hogy az etnikai jelenségek, folyamatok elemzésének eredményei híven tükrözzék a kisebbségi közösségekhez tartozó személyek, csoportok etnikai identitásának alakulását, a kelet-közép-európai nemzetállamok átalakulásában óhatatlanul átrendeződő egyéni és csoportos identitás-szerkezetek fejlődését.

Az önállóságát 2001 januárjában elnyerő Kisebbségkutató Intézet első, s mostantól kezdve minden esztendő utolsó májusi hétvégéjén megrendezendő éves konferenciája egyszerre három folyamatban lévő, s részben befejezett kutatás eredményeit összegezte, összevetve más intézetek hasonló kutatási eredményeivel:

A lokális identitás és helyi interetnikus viszonyokat a Bakó Boglárka által irányított és a Biró A. Zoltán vezette csíkszeredai Regionális és Antropológiai Kutatások Központjával közösen végzett kutatással vizsgáltuk. Az erdélyi, kárpátaljai, felvidéki, burgenlandi és délvidéki településeken a helyi magyar többség és nem magyar kisebbség közötti viszony történeti, demográfiai, térszerkezeti, szociológiai, néprajzi elemeit elemezve arra kerestük a választ, hogy a lokális etnikai viszonyok miként járulnak hozzá a helyi közösség saját etnikai tudáskészletén keresztül a lokális identitás mindennapi újratermeléséhez, az új társadalmi, gazdasági helyzeteknek megfelelő átalakításához.

Az Intézet előzményének tekintett Akadémiai Kisebbségkutató Műhely tevékenysége szempontjából meghatározó jelentősége volt az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó, Kontra Miklós vezette vajdasági, szlovákiai, kárpátaljai nyelvészeti vizsgálatoknak. Az egyéni és közösségi kétnyelvűség sajátosságait konkrét nyelvi anyagon és nyelvi helyzetekben elemző kutatás a kisebbségi magyar nyelv- és beszédközösségek által használt kontaktus-változatok első átfogó kísérletének számít, s mint ilyen az Intézet – Bartha Csilla és Szépe György vezette – nyelvhasználati, nyelv jogi és kétnyelvűségi kutatásai szempontjából a következő években rengeteg feladatot ki is jelöl.

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén dolgozó Keményfi Róbert vezetésével 1999 óta folyik az egykori magyar nyelvhatárok mentén kialakult etnikai kontaktus-zónák vizsgálata: ennek a hét kontaktus-zónára kiterjedő vizsgálatnak eredményeit a 2002-ben megjelenő

önálló kötet adja majd közre. A Kisebbségkutató Intézetben Szarka László és Illyés Zoltán vezetésével jelenleg is futnak a nyelvhatárok átalakulásával, a kistérségek etnikai sajátosságainak megváltozásával foglalkozó kutatások. Azt reméljük, hogy 2002. végére megjelenik a szlovákiai és a székelyföldi nyelv- és identitásváltási folyamatokkal foglalkozó kiadvány, amely a pozsonyi Mercurius és a csikszeredai Regionális és Antropológiai Intézettel együttműködve készült el. A Kárpát-medence magyarok által lakott kistérségeinek, történeti és néprajzi régióinak átfogó vizsgálatának, integrált adatbázisok kiépítésének 2002 őszétől kezdve a Nemzeti Kutatásfejlesztési Pályázaton elnyert támogatásból az Országos Széchényi Könyvtárral, a Központi Statisztikai Hivatallal, a Néprajzi Múzeummal, a Teleki László Intézettel, valamint az MTA Földrajztudományi Intézetével közösen fogunk hozzá.

2001. évi intézeti konferenciánk témaválasztását tehát alapvetően a fenti kutatások indokolták. Ezekhez hozzátehetnénk még az intézeti munkatársak által a magyarországi kisebbségek, illetve a Kárpát-medencei roma közösségek körében végzett vizsgálatok tematikai és módszertani inspirációit is.

A konferencián elhangzott és most a Kisebbségkutatás lapjain olvasható előadások reményeink szerint azt bizonyítják: jó választásnak bizonyult a tanácskozás témakijelölése, amikor az ötlettulajdonosok, az Intézet kisebbségi magyarokkal foglalkozó munkacsoportjának munkatársai – Bakó Boglárka, Kozma István és Papp Richárd – a fálusi és városi környezetet, a kétféle kulturális, történeti, gazdasági tér kínálta értelmezési lehetőséget javasolták első intézeti konferenciánk tematikus keretének.

¹ Katus László: Magyarok, nemzetiségek a népszaporulat tükrében, 1850–1918. História. 1982/4-5:18–21.; Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Századvég, 1990/2:5–37.